

С. ЖОЛДАСБАЕВ

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНЫҢ АУМАҒЫН
СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІ ЖАЙЛЫ ДЕРЕКТЕР (ХІҮ–ХІІ ғғ.)

Қазақ жеріндегі Оңтүстік Қазақстандағы орта ғасырлық қалалардың суландыру жүйесін зерттеу мәселесі археологтардың күн тәртібіндегі басты проблемасының бірі. Бұл мәселе кенес дәуірінің яғни ХХ ғ. 70-жылдарында қолға алынған еді. Ол Отырар қаласына археологиялық зерттеу жұмыстарының басталуына байланысты Оңтүстік Қазақстан комплекстік археологиялық экспедициясының құрылуы (ОҚҚАЭ) оның құрамында «Отырар қаласын суландыру жүйесін» тексеру бөлімі құрылып, қаланың сумен қалай қамтамасыз етілуі және оның аумағында егін шаруашылығының қандай дәрежеде болғандығы тексерілген еді. Бұл жұмыс ойдағыдай аяқталып, бөлімнің жетекшісі болған В. А. Грошев өзінің жай ізденушілік жұмысынан бастап, докторлық диссертациялық жұмысына дейін жеткізіп, Отырардың суландыру жүйесінен ғылыми монографияға дейін шығарған.¹ Міне, бұл жағдай ортағасырлық қалалардың суландыру жүйелерінің өз кезінде қандай маңызды ролінің болғандығын көрсетіп отыр. Ал мұны тексерудің бүгінгі күндегі өскелең талапқа да қажеттілігін көрсетуде.

Отырарға қазба жұмысының басталуын алғаш ғылыми жоба жасап оны ұзақ жылдарға бағдарламасын жасаған халқымыздың тұңғыш маман археологы, тарих ғылымдарының докторы К. А. Ақышев еді. Ол өздерінің «Көне Отырар» кітабының кіріспесінде ортағасырлық қалаларды суландырудың барысында, жалпы халқымыздың Оңтүстік аймақта экономикасының, мәдениетінің дамуында Сырдарияның ролінің қандай зор болғандығын, Ніл өзенінің Египеттегі ролімен бірдей болғандығын атап өткен.²

Ғалымның Сырдарияны Нілге теңеуі шын мәнінде оның біздің халқымыздың өсіп дамуына тигізген тарихи маңызының адам айтып жеткіз-гісіз орасан болғандығын көреміз. Ендігі егемендігін алған еліміз сырдың суын өздерінің игілігіне ойда-

ғыдай жаратады деп сенеміз. Блайым солай болса екен.

Сырдың суын орта ғасырға дейінгі оның жағалауында өмір сүрген арғы ата-бабаларымыз сақ, ұйсін, қаңлы тайпаларының да өмір сүруіне нәрін берген. Олардың біртіндеп өркендеп ортағасырлық дәрежеге көтеріліп, бүгінгі халқымыздың халық болып қалыптасуына зор әсерін тигізген. Біз сол ұзақ тарихи жолдардың қалай болғандығын біліп отырсақ, Сырдың суын қастерлеп оны жөнсіз ысырапқа ұшыратпай пайдаланамыз.

Сырдың суын оның екі жағасында орналасқан Отырар және оның серіктес қалалары Алтын төбе, Құйрық төбе, Пышакшы төбе, Ботай төбе, Оқсыз, Абыз төбе сияқты тағы басқа төбе болып қалған қалалар пайдаланса, оның орта және төменгі ағымындағы Сауран, Сығанақ, Жезд, Баршынкенд т.б. көптеген қалаларда пайдаланған. Біздің алдымызға қойып отырған мақсатымыз Сығанақ қаласының суландыру жүйесінің қандай дәрежеде дамығандығына көңіл бөлу болып отыр. Өйткені ортағасырлық қалалардың ішінде көрнекті қалалардың бірі Сығанақ қаласы болып табылады. Бұл қаланың атакты қалалардың бірі екендігін К. А. Ақышев та айтқан. Оның айтуы бойынша ортағасырлық қалалардың ішінде № 1 қала Отырар болса, № 2 қала ол Сығанақ дей келіп, ендігі ұзақ жылдарға зерттеу жұмысын осы қалаға жүргізу керек деп жазады.³

Қалаға 2003 жылдан бастап Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік уни-верситетінің жанынан құрылған Сығанақ археологиялық экспедициясы (САЭ) ғылыми-зерттеу жұмысын бастаған. Ол туралы баспасөз беттерінде ғылыми мақалалар да жарияланған.⁴ Жұмыс жалғастырылуда.

Ал біз мақалада қаланың суландыру жүйесіне көңіл бөлуді қарастырып отырмыз. Бұл мәселеге көңіл бөліп отырсақ, әртүрлі пікірлер мен көзқарастар болған тәрізді. Сондықтан оларды дұрыс-бұрыстығына көз жеткізу үшін жазба деректермен са-

¹ Грошев В.А. Иригация Южного Казахстана в средние века. Алматы, 1985.

² Ақишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. Алматы, 1972.

³ Ақишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. Алматы, 1972. 207-б.

⁴ Жолдасбаев С. Перспективы охраны и изучения средневекового городища Сыганак // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2005 жылы, Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы, 2005. 254-257-бб.

лыстыра отырып оларды далалық зерттеуге дейін қарастыруды жөн көрдік.

Бірінші басты көңіл бөлетін мәселе Сығанақ қаласының «Төмен арықтан» алынған суы ар-қылы суландырғаны туралы ХҮІ ғ. басындағы жазба деректердегі Мұхаммед Шайбани ханның хатшысы болған Фазлаллах ибн Рузбиханның жазуында кездеседі. Ол Сығанақ қаласының тұрған жерінің адам өмір сүруіне лайықтылығын және орта ғасырлық қалалардың ішінде терістік жаққа орналасқан Дешті Қыпшақпен сауда байланысының күшті екендігін, қыпшақтардың астанасы болғандығын айта келіп қалаға судың Сейхун (Сырдария) дариясынан тартылған арық (Төменарық С. Ж.) арқылы алатындығын жазып қала және оның аймағындағы тұрғындардың егін шаруашылығымен айналысқандарын хабарлайды⁵.

Әрине Рузбихан Сейхуннан тартылған арықтың Төмен арық екендігіне көңіл бөлмеген. Бірақ-та арықтың аты сол кезде белгілі болған, ол яғни «Төмен арық па» жоқ әлде «Тұман арық» болды ма сонда аталғандығына ешбір күмән болуы мүмкін емес. Бұлай дейтін себебіміз ХІҮ ғ. жазылған жазба деректерде бұл арықтың «Тұман арық» деген хабарды кездестіреміз.⁶

Бұл хабарда Әмір Темірдің Сығанақ қаласының көрнекті ислам дінінің уағыздаушы өкілі Шейх Сирадж-ад-динаға «Тұман арықтың» бойы-нан бір төбе (участок) жер беруге өкім шығарған.

Бұл мезгілде Сығанақ қаласының Әмір Темірдің қарамағында болғандығын байқатады. Сонымен қатар бұл кезде Әмір Темір өзіне опасыздық жасаған Тоқтамыс ханды қуғындап жүрген. Ол туралы тарихта жеткілікті жазылған.

Екіншіден «Тұман арық» деген сөзді ХІХ ғ. аяғына қалада болған Түркістан аймағының өлке-танушысы Е. Т. Смирнов өзінің «Сырдарияның орта және төменгі ағысындағы ескерткіштері» атты еңбегінде Сығанақ қаласының және оның аумағының Сырдариядан тартылған «Тюмень-арық» арқылы алынатын сумен суландырылғанын жазып қал-

дырған.⁷

Смирновтың мақаласын пайдаланып 1899 жылы Перовск уезінің басшысы В. А. Каллаур Сығанақ қаласына біраз зерттеу жұмысын жүргізген. Ол өзінің ғылыми мақаласында Сығанақ қаласының және Асанас т.б. қалалардың топографиялық құрылысы жайлы мәліметтер жариялайды. Ғалымның басты істеген қызметі Сығанақтың жалпы көрініс сызбасын және қаланың шығыс қақпасының алдындығы 120 м жердегі мешітпен сағананың құрылыс жүйесінің жобасын жасаған. Каллаур да Төмен арық туралы хабар береді.

Бірақ ол арықты Арыс өзенінен алған деп қателеседі. Арықты қазуға он мың адам қатынасқан сондықтан Тюмен (Тумен – С. Ж.) арық деп аталған дейді.⁸

Түрікше әскери он мыңдық адамды басқару «тумен» деп аталған. Сондықтан да орыс ғалымдары «Тумен» сөзіндегі «у» әрпін «ю» мен шатастырып тюмень деп жазып жүрген. Ал қазірге кезде қазақша «Төмен арық» болып аталып жүр.

Каллаурдың бұл арықтың Арыс өзенінен тартылған деп айтуына өзінше анықтама береді. Ол кезде Сырдарияның ескі арнасы «Ешкі өлмес» камалының жанынан Қызылқұм арқылы аққан дейді. Ол арна бүгінгі күні Өгіз жылғасы деп аталады. Ал ескі арнада көптеген төбе болып жатқан қалалар орналасқан дейді.⁹ Алайда ғалымдар мұны мақұл көрмейді. Бұл пікір археологиялық жағынан зерттеуді қажет етеді.

Енді бүгінгі «Төмен арық» деп аталып жүрген арықтың Әмір Темірдің «Туман арықтан» берген жер үлесіне байланысты «Туман» деген тайпаның түркі тайпалардың арасында болғандығы олардың осы Сырдың орталық ағысында өмір сүрген-діктері туралы пікірге тоқталып өтелік. Өйткені бұл арықты сол тумандықтар қазып солардың атымен аталды ма деген ой туындайды. ХҮ–ХҮІІІ ғғ. Қазақ хандығы жайлы жазба деректерде «тұман» тайпасы туралы үш жерде кездеседі. Бірінші деректе «из группы туман» десе, екінші «из племени тубай туман» Дарвиш-ба-

⁵ Фазлаллах ибн Рузбихан *Исфахани*. Михман наме ий Бухара. Перевод, предисловие и примечания Р. П. Джалиловой // Под ред. А. К. Арендса. М., 1976. 116-б.

⁶ Материалы по истории казахских ханств ХҮ–ХҮІІІ вв. Алматы, 1969. 317-б.

⁷ Смирнов Е.Т. Древности на среднем и нижнем течении р.Сырдарья // Протоколы Турк. кружка любит. Археологии. 1897 (1896–1897). 2 протокол от 17.ІІ.1897. С. 1-14.

⁸ Каллаур В.А. Древние города Саганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) в Перовском уезде, разрушенные Чингиз ханом в 1219 г. // Протоколы Турк. кружка любит. Археологии. 1900 (1899–1900). 5, протокол №1 от 7.ІІ.1900. С. 9-11.

⁹ Көрсетілген автор. 9б. сілтеме.

хадүр қазақтардың Шайбани ханға қарсы тұрушылар болған.¹⁰ Ал үшінші деректер «из племени людей туман Кы-лыш-бахадүр» Әбілхайыр ханға қарсы күрестегі тайпалардың қатарында жүрген.¹¹ Деректерге қарағанда уақиға Сығанақ қаласының аумағында болған. Ал орта ғасыр тарихының білікті маманы Т. И. Сұлтановтың хабарына қарағанда Арал бойындағы тайпалардың ішінде Әбілхайыр ханның хан болып көтерілуіне жақтас болған 54-тайпаның тізімінің ішінде 42-ші болып «тубай-туман» болып тұрса, ал 43-ші тізімде «туман», ал 44-ші тізімде «туман-минг» болып жазылған.¹²

Бұған қарағанда «туман» тайпасының үш рудан тұрғанын байқау қиын емес. Бұл тайпалардың барлығы Сығанақтың аймағында болған. «Шайбани хан» шежіресінде,¹³ Әбілхайыр хан қаза болғаннан кейін тайпалардың ыдырап Қылыш-бахадүрдың қазақ хандығы жағына шыққандығын көрсетеді.

Келтіріліп отырған жазба деректерге қарағанда Төмен арық емес тұмандықтар қазған «тұман арығы» болуы әбден ықтимал.

Орыс деректерінде Сығанақ қаласының Сырдарияның бірде сол жағында тұрғандығы көрсетілсе, екінші бір деректе оң жағында екендігі жазылған. Мұның біріншісі ХҮІ ғ. ортасында жазылған¹⁴, ал екінші деректе қала Сырдың оң жағында тұрғандығын орыстың тұңғыш картографы 1701 жылы Сібірдің сызба кітабына кіргізген. Онда қаланың тұрған жері де көрсетілген.¹⁵ Сондықтан да соңғы кезде қаланың Сырдың сол жағында тұрғандығын кейбір зерттеушілердің қуаттап жүруі шындыққа жанаспайды.¹⁶

Сонымен қатар Әбдіқадыр Асқар «Төмен-арықтың» атының шығуына өзінше пікірін қосады. Ол бұл арықтың басқа арықтарға қарағанда арықтардың ішіндегі ең үлкені, ең тереңі демек ең төмені де осы арық болғанын тарихи жазбалар жоққа шығармайды, сондықтан бұл арықты қазіргідей «Төменарық» деп атау әбден орынды дейді. Жерімізде қанша жергілікті атаулардың адам танымастай болып

өзгеріп кеткендерін қалпына келтіре алмай жүрміз. Сондықтан бұл арық төмен аталуы мүмкін емес, ешбір мағынаны бермейді, бұл «туманның» орысша «тюмень» аталуынан қазақшаға төмен болып алынуы. Сол себепті тарихи жазба деректерді ескере отырып арықтың ұмытылған тарихи атауы «Туманарық» деп атауымыз керек.

Сығанақ қаласын оңтүстік жағынан су тартылған Туманарықпен суландырса, солтүстік шығыс жағынан Қаратаудан аққан бұлақ суларымен суландырған. Бұл туралы да қаланың қаланың көрнекті діни адамдарына берілген куәлік-терде Қаратаудан шығатын Мыңбұлақ, Шолақ, Арыстанды, Қызылтал, Келте шалғия сияқты бұлақтардың суын пайдаланып жер айдап өнім алуға хұқық берілген.¹⁷ Және бір ескертілген жағдай олардан ешбір алымсалық алынбауы ескертіліп, той-думан, діни мейрам күндері олардың жақсы дәрежеде күтілуі және ораза, айт күндері сойылып таратылатын малдың жақсы жерлері жамбас, жілік сүйектерін алуы (беру) қажет екендіктеріне толық мүмкіндік берілген. Қаланың «төменарықтан» су алатынын А.Якубовский де өзінің «Сығанақ қаласының бұзындылары» деген атақты ғылыми еңбегінде¹⁸ ерекше тоқталып кеткен.

Ол жергілікті сунақтармен байланыс жасап, олардан Ескі Төменарықтың станциясынан су шығаратын құдығынан (водокачки) бір шақырым жерден шығып Ақтөбеге дейін жетіп, одан екіге бөлінетінін, бір тармағы Көккесенеге қарай ақса, екіншісі оңтүстік батысқа қарай Сығанаққа бағыт алатынын жазады.¹⁹ Ғалым Туманарықтан басқа қаланың аумағын суландыруға Бозғыл өзекеден шығатын екінші бір үлкен арық туралы жергілікті адамдардан біледі. Ол Бозғыл өзек арығының Бозғыл өзек көлінен шығатынын, көлге судың Сыр тасыған кезде құйылып одан арық арқылы қалаға су тартылатынын жазады. Ал көл Төменарық пен Жаңақорғанның арасында Көлден Сығанаққа дейін 30 верст²⁰. Алайда бұл арықта су тек Сыр тасыған кез-

¹⁰ Материалы по истории казахских ханств...көрсетілген. 16-17-бб.

¹¹ Көрсетілген еңбек. 97-б.

¹² Сұлтанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в ХУ–ХУІІІ вв. М.,1982. 15-16-бб.

¹³ Материалы по истории казахских ханств...көрсетілген. 97-б.

¹⁴ Книга Большому Чертежу (Памятник ХУІІ в) / Подготовлен к печати и ред. К. Н.Сербиной. М.; Л., 1950. 229 с.

¹⁵ Чертежная книга Сибири, составленная тобольским сыном боярским Семеном Ремезовым в 1710 г. СПб., 1882

¹⁶ Әбдіқадыр Асқар. Төменарық атауы қайдан шыққан // Сыр бойы. 2002. 9мамыр.

¹⁷ Материалы по истории казахских ханств...көрсетілген. 313-320-бб.

¹⁸ Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака (Сугнака). Сообщения ГАИМК. 1926. Вып. 2, С. 123-159.

¹⁹ Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака (Сугнака). Сообщения ГАИМК. 1926. Вып. 2. С. 158.

де сәуір, мамыр, маусым айларында ғана болады. Жер суландыруға ең қажетті кез. Бұл кезде егіншілер егістіктерін жетілдіріп алады.

Сонымен қорытындылайтын болсақ Сығанақтың суландыру жүйесі Отырар қаласының суландыру жүйесіне қарағанда өте күрделі болған. Себебі Отырар Сыр мен Арыс өзендерінің қиылысында және өте жақын тұрған. Ал Сығанақ Сыр бойынан 20-30 шақырым алыс тұрған. Дегенмен зерттеушілер қаланың Сырдан қашықтығын әрқалай жазады. Бұл археологиялық зерттеу кезінде анықталады. Мұндай қашықтыққа қарамастан сығанақтықтар судың басты қорын Сырдариядан алған. Жазба деректермен ғылыми пікірлерде бұл туралы ойдағыдай пікір тудырмайды. Екінші арықтың Сырдан қашан тартылғандығы туралы ешбір дерек айтылмайды. Бұл мәселеде археологиялық жұмыс жүргізілмей анықталуы мүмкін емес. Ол үшін қаланың алғашқы тұрғындарының өмірі қашан басталды? Мұны анықтасақ, сонда арықтың қашан тартылған кезін шамамен қай мезгілде қазылғанын білуге болады. Бүгінгі таңда сөз болып отырған пікірлер қалаға судың Сырдан тек соңғы ортағасырдың алғашқы кезіндегі (XIV ғ.) тартылғандығы жайлы ғана сөз болып отыр.

Резюме

Статья посвящена истории орошения средневекового

городища Сыганак. Анализ имеющихся в источниках мнений позволил автору установить истинное название некоторых арыков. Выяснилось, что название «Тюменарык», оказывается было не Тюмень и не тумень, и не төмен (на казахском языке). Его первоначальное название было «Туманарык», так как в те времена, примерно в XIV–XV вв, вокруг городища Сыгнак жило племя «Туманцы», которые копали арык. Поэтому этот арык и получил свое название «Туман арык». Русские исследователи называли его «тюмень», а местные казахи «төмен» арыком.

Summary

This article is devoted to a history of an irrigation of the Medieval city of Sygnak. The analysis of opinions available in sources has allowed the author to establish the original name of few channels. Its initial name was «Tumanaryk» since in those times, approximately in XIV–XV centuries around the city of Sygnak the tribe of «Tuman» people who dug the channel – arik were lived. Therefore this channel also has received the name «the Tuman arik». Russian researchers named it «tyumen», and local Kazakhs «tömen» arik.

²⁰ Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака (Сугнака). Сообщения ГАИМК. 1926. Вып. 2. С. 159.